

Η «μυθική» μορφή του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου σε έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας

Ευανθία Νικολαΐδου*

29 Μαΐου του 1453 μ.Χ. Ημερομηνία ορόσημο στην μακραίωνη ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς τη μέρα εκείνη συντελέστηκε η πτώση της Βασιλεύουσας στα χέρια των Οθωμανών Τούρκων. Τόσο τα γεγονότα, όσο και τα πρόσωπα που πρωταγωνίστηκαν σε αυτά, δεν λησμονήθηκαν ποτέ. Το ενδιαφέρον, ωστόσο, επικεντρώθηκε σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο: τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου, τον Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Δραγάση Παλαιολόγο, ο οποίος, όπως μαρτυρούν οι πηγές, υπερασπίστηκε με γενναίωση την Κωνσταντινούπολη.

Σήμερα θεωρείται τύχη για τους μελετητές εκείνης της εποχής, η ύπαρξη τόσων πολλών πηγών και μάλιστα διαφορετικής προέλευσης. Βυζαντινοί, Οθωμανοί, Σλάβοι και Λατίνοι κατέγραψαν τις ενθυμήσεις τους από τα γεγονότα, αναπαριστώντας λεπτομερώς την ιστορία των τελευταίων μηνών της πολιορκίας. Αναμφιβόλως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έργα των τεσσάρων Βυζαντινών ιστορικών της «αλώσεως», όπως χαρακτηρίζονται και είναι οι: Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, Γεώργιος (Σ)Φραντζής, Δούκας και Μιχαήλ Κριτόβουλος. Ο Γεώργιος Ζώρας δηλώνει ότι «οι αφηγήσεις των ιστορικών, συμπληρώνοντας η μία την άλλη, παρέχουν στον αναγνώστη τη δυνατότητα να παρακολουθήσει μετά συγκινήσεως στιγμή προς στιγμή την τραγική εξέλιξη των γεγονότων».¹

Οι Βυζαντινοί ιστορικοί δεν είναι, ωστόσο, οι μόνοι που κατέγραψαν τα γεγονότα. Σημαντική πηγή είναι, επίσης, το «ρωσικό χρονικό» του Νέστορα Ισκεντέρη, ο οποίος ήταν ορθόδοξος Σλάβος που εξισλαμίστηκε, καθώς από την ανάγνωση του έργου του προκύπτει ότι κατά πάσα πιθανότητα ο Ισκεντέρης υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων. Από τις λατινικές πηγές ξεχωρίζουν τα έργα των Nicolò Barbaro και του καρδινάλιου Ισιδώρου, ενώ δεν λείπουν μαρτυρίες και από την αντίπαλη μουσουλμανική πλευρά, με αξιολογότερες αυτές των Tursun Beg και Ibn Kemal.

Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, αν και οι πηγές για τα γεγονότα της πολιορκίας και της πτώσης είναι πολλές, οι πηγές, οι οποίες αφορούν τον αυτοκράτορα και την τύχη του φαίνεται ότι υπήρξαν λίγες και συγκεχυμένες. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται ακόμη και αντίφαση μεταξύ των πηγών.

Οι εκδοχές για το ποια υπήρξε η τύχη του αυτοκράτορα είναι ποικίλες. Η πλειονότητα των πηγών παραδίδει το θάνατό του, αν και υπάρχουν και μαρτυρίες που αναφέρουν ότι ο αυτοκράτορας διέφυγε από τη θάλασσα, για να γλιτώσει. Όσοι υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων, σύμφωνα με τις προαναφερθείσες πηγές, παραδέχονται ότι η κατάσταση στο εσωτερικό των τειχών, αμέσως μετά την είσοδο των Οθωμανών, υπήρξε τόσο χασοτική, ώστε δεν ήταν δυνατό να έχουν σαφή εικόνα για το τι ακριβώς συνέβη στον αυτοκράτορα.

Η πιο διαδεδομένη παράδοση αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας έπεσε μαχόμενος στην πύλη του Αγίου Ρωμανού, την οποία υπερασπιζόταν με τα στρατεύματά του, κατά τη

---

* Η Ευανθία Νικολαΐδου είναι ξένη λέκτορας νέας ελληνικής γλώσσας στη Φιλολογική σχολή του πανεπιστημίου του Βελιγραδίου (Σερβία). Παράλληλα, ολοκληρώνει το μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών (α΄ κύκλος) στον τομέα Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Α.Π.Θ.

¹ (Ζώρας 1959, 106)

διάρκεια της εισβολής των Οθωμανών στην Πόλη. Συγκεκριμένα, ο Δούκας αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας σκοτώθηκε από δύο Οθωμανούς, οι οποίοι αγνοούσαν την πραγματική ταυτότητα του θύματός τους, ενώ δεν διστάζει να τον παρουσιάσει να χάνει το θάρρος του και να ζητά από κάποιο στρατιώτη να του αφαιρέσει τη ζωή.

Η στιγμή της θανάτωσής του περιγράφεται ως εξής:

«[...] ἦν γὰρ μονότατος ἀπολειφθείς. Τότε εἷς τῶν Τούρκων δὸς αὐτῷ κατὰ πρόσωπον καὶ πλήξας, καὶ αὐτὸς τῷ Τούρκῳ ἐχαρίσατο τῶν ὀπισθεν δ' ἕτερος καιρίαν δὸς πληγὴν, ἔπεσε κατὰ γῆς οὐ γὰρ ἤδεσαν, ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐστίν, ἀλλ' ὡς κοινὸν στρατιώτην τοῦτον θανατώσαντες ἀφήκαν. [...] Τότε ἀκούσας τὸ ὄνομα του βασιλέως ἠρώτησεν, εἰ ὁ βασιλεὺς ἀπέδρα σὺν ταῖς ναυσί, καὶ ὁ δὸς ἀπεκρίνατο ὅτι οὐκ οἶδεν. Ἀποσπασθέντες οὖν ἐκ μέσου τοῦ στατοπέδου δύο νέοι, εἶρηκεν ὁ εἷς τῷ τυράννῳ «Κύριε, ἐγὼ τοῦτον ἀπέκτεινα [...] ἔασα αὐτὸν νεκρὸν καταλείψας» [...] οἱ δὲ ταχυδρομήσαντες εὗρον καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ τεμόντες, παρέστησαν τῷ ἡγεμόνι. Εἶδον οὖν αὐτὴν καὶ ἕτεροι καὶ ἐγνώρισαν. Τότε προσήλωσαν αὐτὴν ἐν τῷ κίονι τοῦ Αὐγουσταίου καὶ ἴστατο ἕως ἑσπέρας. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐκδείρας καὶ ἀχύροις τὸ δέρμα στοιβάσας, ἔπεμψε πανταχοῦ δεικνύων τὸ τῆς νίκης σύμβολον, τῷ τῶν Περσῶν ἀρχηγῷ καὶ τῶν Ἀράβων καὶ τοῖς ἄλλοις Τούρκοις. [...]»²

Ο Κριτόβουλος σημειώνει με συντομία ότι ο αυτοκράτορας σκοτώθηκε και κείτονταν μεταξύ των στρατιωτών του:

«οὐ δὴ καὶ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος πίπτει μαχόμενος μετὰ τῶν σὺν αὐτῷ γενναίως»³

ενώ ο Χαλκοκονδύλης αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας πέθανε μετά από τραυματισμό:

«[...] καὶ ἐπιόντες καὶ διώκοντες ἔτρωσαν βασιλέα Κωνσταντῖνον ἐς τὸν ὤμον, καὶ ἐτελεύτησεν. [...] τοῦ μέντοι βασιλέως Ἑλλήνων τὴν κεφαλὴν τῶν νεηλῶδων τις μετὰ ταῦτα παρὰ βασιλέα ἐνεγκάμενος δῶρά τε ἔλαβε καὶ ἀρχῇ ἐδωρήθη. [...]»⁴

Σημαντικότερο όλων θεωρείται το έργο του (Σ)Φραντζή, διότι ο ίδιος υπήρξε στενός φίλος και συμπολεμιστής του αυτοκράτορα, γεγονός που συνεπάγεται ότι η αφήγησή του είναι κατά κύριο λόγο αξιόπιστη και αντικειμενική, καθώς υπήρξε γνώστης προσώπων και γεγονότων. Το έργο του παραδίδεται σε δύο παραλλαγές: το *Chronicon Maius* και το *Chronicon Minus*. Σήμερα έργο γραμμένο από την πένα του ίδιου του Σφραντζή θεωρείται το *Chronicon Minus*, ενώ το έτερο έργο αποδίδεται από τη σύγχρονη έρευνα στον Μακάριο Μελισσηνό, ο οποίος εκτιμάται ότι προχώρησε στη σύνθεσή του την περίοδο 1573-1575. Αναφορικά με τα δύο αυτά έργα φρονείται ότι το *Chronicon Minus*, το οποίο είναι ένα ιδιαίτερα συνοπτικό έργο, σε μορφή ημερολογίου, γράφτηκε από τον ίδιο το (Σ)Φραντζή και αποτέλεσε τη βάση, ώστε ο Μελισσηνός να συνθέσει αργότερα το δικό του έργο, προβαίνοντας ταυτόχρονα και σε αρκετές προσθήκες και αλλαγές. Το *Chronicon Minus* παραδίδει ότι ο «μακαρίτης αὐθέντης» του (Σ)Φραντζή, όπως τον αποκαλεί χαρακτηριστικά, σκοτώθηκε, υπογραμμίζοντας όμως ότι δεν τον είδε ο ίδιος να πέφτει νεκρός, καθώς πολέμουσε σε άλλο σημείο της πόλης.

«ἐν τῇ ὥρᾳ καὶ ἀλώσει τῆς Πόλεως καὶ ὁ μακαρίτης αὐθέντης μου κῆρ Κωνσταντῖνος βασιλεὺς ὁ Παλαιολόγος σκοτωθεὶς ἀπέθανεν, ἐμοῦ πλησίον αὐτοῦ οὐχ εὐρεθέντος τῇ ὥρᾳ ἐκείνῃ [...]»⁵

² (Μονιού 2007, 98 και 114)

³ (Μονιού 2007, 248)

⁴ (Μονιού 2007, 398 και 404)

⁵ (Μονιού 2007, 280)

Το *Chronicon Maius*, παραδίδει ότι ο Μωάμεθ επιζητούσε με κάθε τρόπο να ανακαλύψει ποια ήταν η τύχη του αυτοκράτορα, καθώς οι μαρτυρίες ήταν διαφορούμενες. Αναζήτησαν επίμονα να βρουν το σώμα του Παλαιολόγου και όταν τελικά αυτό αναγνωρίστηκε από τα βασιλικά ενδύματα που φορούσε, ζήτησε να το δει και έπειτα διέταξε να ταφεί με βασιλικές τιμές.

«ὁ ἀμηρᾶς ἔνδον εἰσελθὼν εὐθύς πάση σπουδῇ ζήτησιν ἐποίει περὶ τοῦ βασιλέως, [...] εἰ ζῆ ἢ τέθνηκεν ὁ βασιλεύς. Καὶ τινὲς μὲν ἐλθόντες ἔλεγον, ὅτι ἔφυγεν, ἄλλοι δὲ ἐν τῇ πόλει ἔλεγον εἶναι κεκρυμμένον, ἄλλοι δὲ τεθνάναι μαχόμενον. [...] καὶ πλείστας κεφαλὰς τῶν ἀναιρεθέντων ἔπλυναν, εἰ τύχη καὶ τὴν βασιλικὴν γνωρίσωσι. Καὶ οὐκ ἐδυνήθησαν γνωρίσαι αὐτήν, εἰ μὴ τὸ τεθνεὸς πτώμα τοῦ βασιλέως εὐρόντες, ἐγνώρισαν αὐτὸ ἐκ τῶν βασιλικῶν περικνημίδων ἢ καὶ πεδίλων, ἔνθα χρυσοὶ ἀετοὶ ἦσαν γεγραμμένοι, ὡς ἔθος ὑπῆρχε τοῖς βασιλεῦσι. [...] καὶ προστάζει αὐτοῦ οἱ εὐρεθέντες Χριστιανοὶ ἔθαψαν τὸ βασιλικὸν πτώμα μετὰ βασιλικῆς τιμῆς.»⁶

Ο Κριτόβουλος στο έργο του αποφεύγει να κάνει οποιαδήποτε σχετική αναφορά, ενώ ο Δούκας δίνει μία πιο βάνουση εκδοχή για την τύχη της σορού του. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι μόλις αναγνωρίστηκε το κεφάλι του αυτοκράτορα από τον Λουκά Νοταρά, διέταξε να το καρφώσουν στον κίονα του Αυγουσταίου και να το αφήσουν εκεί για μία μέρα. Έπειτα το έγδαραν, το γέμισαν άχυρα και το έστειλαν στους αρχηγούς των Αράβων και των Περσών ως σύμβολο νίκης και απόδειξης του τεράστιου κατορθώματος του Μωάμεθ, να κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη.

«Τότε προσήλωσαν αὐτήν ἐν τῷ κίονι τοῦ Ἀυγουσταίου καὶ ἴστατο ἕως ἑσπέρας. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐκδείρας καὶ ἀχύροις τὸ δέρμα στοιβάσας, ἔπεμψε πανταχοῦ δεικνύων τὸ τῆς νίκης σύμβολον, τῷ τῶν Περσῶν ἀρχηγῷ καὶ τῶν Ἀράβων καὶ τοῖς ἄλλοις Τούρκοις. [...]»⁷

Κατά τον D. M. Nicol,⁸ πρώτος ο καρδινάλιος Ισίδωρος μετέφερε την πληροφορία σχετικά με την αποτρόπαια και ντροπιαστική τύχη του κεφαλιού του αυτοκράτορα και στη συνέχεια η πληροφορία αυτή υιοθετήθηκε και από τους Βυζαντινούς ιστορικούς, καθώς αυτή ήταν η πληροφόρηση που παρέχονταν από τους Δυτικούς επιζώντες. Ωστόσο, αν και η πληροφορία της αποκοπής του κεφαλιού του μπορεί να εντοπιστεί σε πληθώρα μαρτυριών, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι τι ακριβώς είχε συμβεί στον αυτοκράτορα.

Τι παραδίδουν όμως οι προερχόμενες από άλλα έθνη πηγές; Οι δυτικές πηγές, κατά κύριο λόγο, παραδίδουν ότι ο αυτοκράτορας έπεσε νεκρός κατά τη διάρκεια της μάχης. Οι τουρκικές πηγές παραδίδουν και αυτές το θάνατο του αυτοκράτορα, άλλες κάνοντας υποτιμητικές αναφορές στον Κωνσταντίνο, αναφέροντας ότι έδειξε δειλία και προσπάθησε να αποδράσει, ενώ άλλες περιορίζονται μόνο στο να κάνουν μια σύντομη αναφορά στη θανάτωσή του. Υπάρχουν μόνο τρεις καταγεγραμμένες μαρτυρίες που διαφοροποιούνται, ισχυριζόμενες ότι ο Παλαιολόγος απέδρασε από την Πόλη. Ο Έλληνας επίσκοπος Σαμουήλ, ο Αρμένιος ποιητής Abraham από την Ankara και ο Nicola della Tuccia είναι οι μόνοι που υποστηρίζουν ότι ο αυτοκράτορας απέδρασε από τη θάλασσα. Όλες οι πηγές, για τις οποίες

⁶ (Μονιού 2007, 362)

⁷ (Μονιού 2007, 114)

⁸ (Nicol 1992, 77)

έχει γίνει ήδη λόγος, έχουν συγκεντρωθεί στο έργο *The immortal emperor* (1992) του βυζαντινολόγου D. M. Nicol.

Με βάση την πλειονότητα των πηγών επομένως, θεωρείται βέβαιο ότι ο αυτοκράτορας θανατώθηκε. Άγνωστος παρέμεινε, ωστόσο, ο τρόπος θανάτωσής του. Η ασάφεια που υπήρχε και η ποικιλία των μαρτυριών ευνόησαν τη δημιουργία μιας πλούσιας προφορικής παράδοσης με πρωταγωνιστή τον τελευταίο Παλαιολόγο. Ο υπόδουλος πλέον ελληνικός λαός είχε ανάγκη την ελπίδα για να υπομείνει τον ζυγό και αρνήθηκε να πιστέψει ότι ο βασιλιάς του Βυζαντίου χάθηκε για πάντα. Η ύπαρξη αμφιβολιών σχετικά με το θάνατό του, τους έδινε το δικαίωμα να ελπίζουν. Έπλασαν λοιπόν θρύλους γύρω από τη μορφή του αυτοκράτορα, με πιο γνωστό το θρύλο του «μαρμαρωμένου βασιλιά». Σύμφωνα με τον θρύλο αυτό, ο αυτοκράτορας δεν πέθανε, αλλά με θεϊκή παρέμβαση μεταφέρθηκε μακριά από το πεδίο της μάχης. Η παράδοση υποστηρίζει ότι όταν θα έρθει η στιγμή να απελευθερωθεί η Βασιλεύουσα, ο Βασιλέας θα ξυπνήσει από τον άγγελο που θα του δώσει ξανά το σπαθί του και θα μπει ξανά στην Πόλη διώχνοντας τους Τούρκους πέρα από την Κόκκινη Μηλιά, εκπληρώνοντας με τον τρόπο αυτό τους πόθους του λαού.

Για τον λαό επομένως ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δεν πέθανε στην μάχη, αλλά προσδοκούσε την κατάλληλη στιγμή, για να επιστρέψει και να επανορθώσει την αυτοκρατορία στο πρότερό της μεγαλείο. Οι γενιές των Ελλήνων γαλουχήθηκαν με αυτούς τους πόθους και τις παραδόσεις ή, τουλάχιστον, αυτό έχει περάσει στη συλλογική παρακαταθήκη.

Η αξιοποίηση της παράδοσης από τη νεοελληνική λογοτεχνία

Η άλωση της Πόλης και η ηρωική μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου δεν θα μπορούσαν να μην απασχολήσουν τη λογοτεχνική παραγωγή. Η επανάσταση του 1821 και ο αγώνας εναντίον των Οθωμανών έφεραν ξανά στο προσκήνιο τις μνήμες του λαού. Κατά τον Γ. Θ. Ζώρα,⁹ το θέμα του Βυζαντίου δεν απασχόλησε την Επτανησιακή σχολή και αποτέλεσε ξένο σώμα, αφενός λόγω της διαφορετικής ιστορικής και πολιτικής πορείας που ακολούθησε η περιοχή και αφετέρου λόγω της προσήλωσης των μελών της Επτανησιακής σχολής στο πρότερο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας. Δεν πρέπει, ωστόσο, να παραβλεφθεί ότι ένας από τους πρώτους συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα ήταν ο θεατρικός συγγραφέας Ιωάννης Ζαμπέλιος στην τραγωδία του *Η άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως ή Κωνσταντίνος Παλαιολόγος* (1833).

Τη στάση των Επτανησίων δεν ασπάστηκαν οι εκπρόσωποι των Φαναριωτών και της σχολής των Αθηνών, οι οποίοι ονειρεύονταν την ανασύσταση της αυτοκρατορίας και την επανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, επηρεασμένοι από τη Μεγάλη Ιδέα. Οι Φαναριώτες λογοτέχνες κυρίως, οι οποίοι έλκουν την καταγωγή τους από την Κωνσταντινούπολη, δεν μπορούσαν να αποκόψουν τους συναισθηματικούς τους δεσμούς από την Κωνσταντινούπολη και συνέβαλαν μέσα από το έργο τους στη γέννηση και διάδοση της Μεγάλης Ιδέας, η οποία αναβίωνε κάθε φορά που ο λαός θεωρούσε ότι είχε έρθει η στιγμή να αποτινάξει τον τουρκικό ζυγό και να απελευθερωθεί. Σημαντική πηγή πληροφόρησης για τη Μεγάλη Ιδέα και κυρίως για το τριπλό περιεχόμενο της έννοιας αποτελεί η μελέτη του Κ. Θ. Δημαρά «"Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας" (Σχεδιάγραμμα φιλολογικό)»,¹⁰ με ιδιαίτερη βαρύτητα να δίνεται στην πρώτη άποψη, η οποία είναι «ο πόθος για την πολιτική πραγματοποίηση του ενιαίου της

⁹ (Ζώρας 1959, 302-303)

¹⁰ (Δημαράς 1982, 405-418 και 596-598)

ελληνικής φυλής», όπως αυτή αναγνωρίστηκε από τον Κ. Θ. Δημαρά στον περιβόητο λόγο του Κωλέττη (1854) και με αυτή ακριβώς τη σημασία χρησιμοποιείται ο όρος στη δημοσίευση αυτή.

Στα χρόνια αμέσως μετά την επανάσταση του 1821, καθετί που συνέβαινε σε πολιτικό επίπεδο ερμηνεύονταν κάτω από το πρίσμα της Μεγάλης Ιδέας. Γεγονότα όπως οι αγώνες για την ένωση των Επτανήσων και της Κρήτης με το υπόλοιπο ελλαδικό κράτος, ο Κριμαϊκός πόλεμος πριν την ατυχή και ολέθρια κατάληξή του και η Μικρασιατική εκστρατεία του 1918 που οδήγησε στην Μικρασιατική καταστροφή του 1922 έδιναν την πεποίθηση στο λαό με την έναρξή τους ότι η Ελλάδα θα κατόρθωνε να ανακτήσει πίσω όλα τα χαμένα εδάφη. Ο βασιλιάς Όθωνας, ήδη με την άφιξή του, αντιμετώπιστηκε ως ο νέος Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, ο οποίος θα κατάφερνε να κάνει πράξη τους πόθους του ελληνικού λαού. Αν και δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει τις προσδοκίες των Ελλήνων, ο λαός συνέχισε να ελπίζει και οι ελπίδες τους αναπτερώθηκαν, όταν στο θρόνο ανέβηκε το 1913 ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Στο πλαίσιο της φιλοβασιλικής προπαγάνδας της εποχής και στο φιλοπόλεμο κλίμα της δεκαετίας του 1910 συχνά αποκαλούνταν από το λαό ως Κωνσταντίνος Β΄, καθώς θεωρούνταν άμεσος απόγονος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, η λογοτεχνία να μη μείνει αμέτοχη στα εθνικά αυτά οράματα, τις φαντασιώσεις και τις επιδιώξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί το ποίημα «Το σπαθί και η κορώννα» του Γεωργίου Ζαλοκώστα. Το 1854, χρονιά που γράφεται το ποίημα, δεν είναι τυχαία, καθώς οι Ρώσοι, οι οποίοι ήταν ομόθρησκοι των Ελλήνων νικούσαν συνεχώς σε μάχες που διεξάγονταν κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου. Το 1856 όμως ήρθε για άλλη μια φορά η διάψευση και η Μεγάλη Ιδέα αμφισβητήθηκε.

Γαλουχημένος με τα οράματα της Μεγάλης Ιδέας ήταν και ο Γεώργιος Βιζυηνός, ο οποίος κατάγονταν από την αλύτρωτη Βιζύη της Θράκης, αν και σε διηγήματά του δείχνει να αίρεται πάνω από τις εθνικιστικές αντιπαλότητες της εποχής του. Ο ποιητής υπήρξε «απόλυτα ταγμένος, "στρατευμένος" θα λέγαμε σε άλλες εποχές, στη συντονισμένη προσπάθεια του ελληνισμού να απελευθερώσει τις αλύτρωτες ελληνικές περιοχές [...]» όπως μας πληροφορεί ο Λ. Βαρελάς στο άρθρο του «Ο μεγαλοϊδεάτης Βιζυηνός».¹¹ Το 1885 ο Βιζυηνός είχε επιλεγεί από τον υπουργό Εξωτερικών της χώρας, Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, και είχε αποδεχθεί την πρόταση, να συμμετάσχει σε πρόγραμμα «συγγραφής δημοτικών τραγουδιών και διηγημάτων που θα στηρίζονταν σε ποικίλου είδους λαογραφικό υλικό, το οποίο θα συγκεντρώνονταν από τις υπόδουλες περιοχές». Ο Λ. Βαρελάς εκτιμά ότι ο Βιζυηνός επιλέχθηκε από το ελληνικό υπουργείο, τόσο λόγω της θρακικής καταγωγής του και των σπουδών του στο εξωτερικό, όσο και για την «προηγούμενη επιτυχημένη θητεία στο να διασκευάζει λαϊκές παραδόσεις σε ποιήματα. Επίσης, σημαντικός λόγος ήταν ότι ο Βιζυηνός «είχε ήδη διαμορφώσει το προφίλ του "εθνικού" ποιητή χάρη στον οποίο ο ελληνισμός της Θράκης θα επιβεβαίωνε την ελληνικότητά του και θα διευκόλυνε την ενσωμάτωσή του στο ελληνικό κράτος».

Αν και το πρόγραμμα αυτό του υπουργείου τελικά δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της ήττας της κυβέρνησης Τρικούπη στις εκλογές του 1885, ο Βιζυηνός συνέθεσε ποιήματα, επηρεασμένος από την Μεγάλη Ιδέα. Ένα από τα ποιήματα αυτά, το οποίο είχε γράψει νωρίτερα και το είχε συμπεριλάβει στις *Αττίδες Αύρες* (1883), είναι το ποίημα «Ο τελευταίος

---

¹¹ (Βαρελάς, 199-200)

Παλαιολόγος», το οποίο αναδημοσιεύτηκε, όπως μας πληροφορεί για άλλη μία φορά ο Λ. Βαρελάς, «στις 2.12.1886, μαζί με έργα άλλων λογοτεχνών σε έκτατο φύλλο της εφημερίδας *Ακρόπολις*, με αφορμή τη στρατιωτική ορκωμοσία του διαδόχου Κωνσταντίνου».¹² Η μορφή του τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου επανεμφανίζεται και σε άλλα ποιήματα του Βιζυηνού, όπως το ποίημα «Προς τον βασιλέα των Ελλήνων» (1885), όπου απευθύνεται προς τον βασιλέα Γεώργιο Α' και του ζητά να κινηθεί εναντίον του Βουλγαρικού έθνους. Στους στ. 21-28 του ποιήματος κυριαρχεί η μορφή του Παλαιολόγου, ο οποίος παρουσιάζεται να έχει ξυπνήσει, θορυβημένος από την απειλή των Βουλγάρων και να περιμένει τον βασιλιά Γεώργιο, για να του παραδώσει τη ρομφαία του. Το ίδιο θέμα, την ανακατάλυση δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, αξιοποιεί ο Βιζυηνός και στο ποίημα «Το Μπαλουκλί. (Τα ψάρια της Ζωοδόχου Πηγής)» (1882), όπου χρησιμοποιείται η παράδοση που αναφέρεται στα μισοτηγανισμένα ψάρια. Ιδιαίτερα διαφωτιστικό για τις παραδόσεις γύρω από τα μισοτηγανισμένα ψάρια είναι το μελέτημα του Αλέξη Πολίτη «Τηγανίζοντας ψάρια στο Μπαλουκλί. Διερεύνηση ενός θρύλου»,¹³ όπου εκφέρεται η άποψη ότι στο ποίημα αυτό του Βιζυηνού «διατυπώνεται για πρώτη και μοναδική φορά η ανάσταση του Βυζαντίου».

Ο Βιζυηνός δεν είναι όμως ο μοναδικός νεοέλληνας λογοτέχνης, ο οποίος καταπιάστηκε με τη μορφή του Παλαιολόγου. Αναφορά στο πρόσωπο του αυτοκράτορα κάνει και ο Γεώργιος Δροσίνης στο ποίημά του «Πέντ' αιώνες...», το οποίο ανήκει στη συλλογή *Πύρινη Ρομφαία*, τα ποιήματα της οποίας χρονολογούνται τα έτη 1912-1921. Οι χρονολογίες αυτές είναι ιδιαίτερες χρήσιμες, καθώς μας βοηθούν να αντιληφθούμε ότι η σύνθεση και αυτού του ποιήματος επηρεάζεται από πολιτικά γεγονότα, καθώς το ποίημα κάνει αναφορά στον αποτυχημένο πόλεμο του 1897, αλλά και ευαγγελίζεται τη νίκη του Κωνσταντίνου στους Βαλκανικούς Πολέμους. Το ίδιο συμβαίνει και με το ποίημα «Μαρμαρωμένε Βασιλιά» του Κώστα Καρυωτάκη, το οποίο ανήκει στους εφηβικούς στίχους του ποιητή που γράφτηκαν την περίοδο 1913-1916. Τον καιρό εκείνο για άλλη μία φορά επικρατούσε στο ελληνικό κράτος κλίμα αισιοδοξίας για υλοποίηση του στόχου της επανάκτησης της Κωνσταντινούπολης και της περιοχής της Μικράς Ασίας, καθώς βρισκόμαστε στον προθάλαμο της έναρξης της Μικρασιατικής εκστρατείας του 1918.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η νεοελληνική λογοτεχνία, σε μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα, ασχολήθηκε με τον τελευταίο βυζαντινό αυτοκράτορα, από τον Κ. Π. Καβάφη («Θεόφιλος Παλαιολόγος») και τους Στρ. Μυριβήλη (διηγήματα: «Πόλεμος» και «Το λουλούδι της φωτιάς» και το μυθιστόρημα «Η ζωή εν τάφω»), Μ. Καραγάτση («Χριστούγεννα του 1448 μ.Χ») και Ν. Καζαντζάκη («Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος» [τραγωδία]) μέχρι τον όψιμο Οδ. Ελύτη («Θάνατος και ανάσταση του τελευταίου Παλαιολόγου»). Σημαντική πηγή πληροφόρησης αποτελεί η ομιλία του Φ. Δημητρακόπουλου «"Αυτός ο τελευταίος Έλληνας". Μνήμες Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στη νεοελληνική λογοτεχνία»,¹⁴ στην οποία ο μελετητής προέβη σε μια σημαντική συγκέντρωση υλικού, καταγράφοντας πολλά έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, τα οποία καταπιάστηκαν με τη μορφή του τελευταίου αυτοκράτορα.

---

¹² (Βαρελάς, 203)

¹³ (Δημαράς 2010, 393-406)

¹⁴ <http://www.romiosini.org.gr/49106fde.el.aspx>. Πρόκειται για ομιλία του Φ. Δημητρακόπουλου που δόθηκε στην Πάτρα (4.6.2012).

Καθώς η δεξίωση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στη νεοελληνική λογοτεχνία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη, κρίνεται ως αδύνατο να εξεταστεί εκτενώς στο πλαίσιο αυτής της δημοσίευσης και για τον λόγο αυτό επιλέχθηκε να διερευνηθούν πιθανές οφειλές ορισμένων ποιητών που ασχολήθηκαν με τη μορφή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στους ιστορικούς της άλωσης. Η μελέτη θα επικεντρωθεί σε δύο ποιήματα που καταπιάστηκαν με το πρόσωπο του βυζαντινού αυτοκράτορα: το ποίημα «Ο τελευταίος Παλαιολόγος» του Βιζυηνού και το ποίημα «Το σπαθί και η κορώνα» του Γ. Ζαλοκώστα, καθώς στα δύο αυτά ποιήματα είναι δυνατό να αναγνωριστούν επιρροές από τα έργα των ιστορικών της άλωσης. Ασφαλώς δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι, ότι οι ποιητές άντλησαν στοιχεία απευθείας από τα έργα των ιστορικών, καθώς τα περισσότερα στοιχεία διασώζονταν μέσα από την προφορική παράδοση για πολλούς αιώνες. Παρόλα αυτά είναι δυνατό να εντοπιστούν κάποια ενδεικτικά στοιχεία.

Γεώργιος Ζαλοκώστας, «Το σπαθί και η κορώνα»

Ο Ζαλοκώστας συνέθεσε ένα ιδιαίτερα εκτεταμένο ποίημα, το οποίο αποτελείται από 56 στροφές και έθεσε ως πρωταγωνιστικά πρόσωπα τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο και τον Μεχμέτη, δηλαδή των Μωάμεθ Β' τον Πορθητή, ηγέτη των Οθωμανικών δυνάμεων.

- Εἰς τὴν ὥρα τοῦ κινδύνου
Σᾶς προσμένω, τοῦρκοι, ἐλάτε,
Βροντερὴ τοῦ Κωνσταντίνου
Ἀποκρίνεται ἡ φωνή,
Τὲς φοβέρες δὲν φοβᾶται
Ὅποιος ζώνεται σπαθί. – (στρ. 2)

Τότε οἱ τοῦρκοι ἀγριωμένοι
Τρεῖς φορές χυμᾶν καὶ ἀφρίζουν,
Καὶ τὲς τρεῖς ξεσπαθωμένοι
Βγαίνουν ἔξω οἱ χριστιανοί,
Καὶ τὰ χάντακα γεμίζουν
Τῶν ἀπίστων οἱ νεκροί. (στρ. 4)

Το ποίημα επιθυμεί να προβάλει το μεγαλείο της ηρωικής προσπάθειας που κατέβαλαν οι Βυζαντινοί και ενδεικτικές είναι η 2^η και η 4^η στροφή του ποιήματος που παρατέθηκαν παραπάνω. Πριν ο Μωάμεθ προβεί στην τελική και καθοριστική επίθεση για την πτώση της Πόλης έστειλε, σύμφωνα με τη διήγηση του Δούκα μήνυμα στον Παλαιολόγο, ζητώντας του την παράδοση της πόλης. Ο Παλαιολόγος φυσικά απάντησε αρνητικά στο αίτημα του Μωάμεθ, λέγοντας ότι:

*«κοινή γὰρ γνώμη πάντες αὐτοπροαιρέτως ἀποθανοῦμεν καὶ οὐ φεισόμεθα τῆς ζωῆς
ἡμῶν»¹⁵*

Η απάντηση αυτή προκάλεσε την οργή του Μωάμεθ, ο οποίος διέταξε να αρχίσει την επόμενη ημέρα η πιο σφοδρή επίθεση των Οθωμανικών στρατευμάτων ενάντια στα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Η αντίσταση των Βυζαντινών στρατευμάτων, όπως παραδίδουν ο Δούκας και ο (Σ)Φραντζης, υπήρξε υπεράνθρωπη και θαρραλέα, αλλά η έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού και εξοπλισμού, σε συνδυασμό με τη σωματική και ψυχική εξάντληση των πολιορκημένων, οδήγησε στον αποδεκατισμό των βυζαντινών δυνάμεων και στην ήττα τους.

¹⁵ (Μονιού 2007, 88)

Τὸ Βυζάντιο, τοῦ τυράννου
Ταπεινώνει¹⁶ τὴν μανία,
Ἦτον ὅμως ἐκεῖ ἐπάνου
Πικρὴ ἀπόφαση γραφτὴ, -
Στὴν Ἀγία μας Σοφία
Μιναρὲς νὰ σηκωθῆ.

Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ αναφορά που γίνεται στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, τὴν ὁποία υπερασπίζονταν ὁ Παλαιολόγος. Ἡ πληροφορία αὐτὴ δεν θα μπορούσε νὰ εἶναι γνωστὴ σε κάποιον, ὁ ὁποῖος δεν εἶχε πρωτύτερα μελετήσῃ τὸ ἔργο τῶν βυζαντινῶν ιστορικῶν. Ὁ Ψευδο-(Σ)Φραντζῆς μας πληροφορεῖ ὅτι:

*«Καὶ ἕτεροὶ τινες στρατιῶται οὐκ ἀγενεῖς μαχόμενοι ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ καὶ αὐτοὶ ἀπεκτάνθησαν πλησίον τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ [...]. Ἐμοῦ δὲ τῆ ὥρα ἐκείνῃ μὴ εὐρεθέντος πλησίον τοῦ αὐθέντος μου τοῦ βασιλέως, ἀλλὰ προστάζει ἐκείνου εἰς ἐπίσκεψιν δῆθεν ἐν ἄλλῳ μέρει τῆς πόλεως ἤμην».*¹⁷

Αναφορὰ τοῦ ονόματος τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ, ὅπου εκτιμάται ὅτι βρῆκε τὸ θάνατο ὁ αυτοκράτορας, γίνεται τόσο στὸ ἔργο τοῦ Ψευδο-(Σ)Φραντζῆ, ὅσο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη. Καὶ τὰ δύο χωρία, ὡστόσο, δεν εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικά, καθὼς δεν αναφέρουν ρητὰ, ἀλλὰ υπονοοῦν ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ θανατώθηκε ὁ αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος. Κατὰ τὸν Nicol, ἡ πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ δίνεται ὡς τόπος θανάτου τοῦ αυτοκράτορα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση καὶ τὶς δυτικὲς πηγές, ἐνῶ οἱ τουρκικὲς καὶ σλαβικὲς πηγές παραδίδουν ὡς τόπο θανάτου τοῦ τῆ Χρυσῆ Πύλη.¹⁸

Στὸ ἴδιο ποίημα γίνεται ἀκόμη ἀναφορὰ στὸν ἱππότη Ἰουστινιάνη, ὁ ὁποῖος υποχώρησε, παρὰ τὶς παρακλήσεις τοῦ αυτοκράτορα (στρ. 35).

Ἀρχηγὸς καὶ φεύγει ἐκεῖνος·
Τὸν ἐξάνοιξε καὶ - Στάσου!
Τοῦ φωνάζει ὁ Κωνσταντῖνος,
Ποῦ, δειλέ, μὲ παραιτεῖς;
Μάθε ἀπὸ τὸ βασιλιά σου
Πῶς πεθαίνει ὁ εὐγενής. - (στρ. 35)

Δὲν ἀκούγει· τὸ κοντάρι,
Τὴν ἀσπίδα ῥίχνει κάτω,
Κάτου βλέπει τὸ ποδᾶρι
Ἐντροπιάζει στὴ φυγῆ...
Ἄς σκεπᾶσῃ τὸνομά του
Ἀτιμία παντοτεινὴ! (στρ. 36)

Καὶ τοῦ ποταποῦ ἡ δειλία
Σπέρνει φόβο, σπέρνει τρόμο·
Ἡ φρουρὰ ποῦ πρῶτα ἀνδρεία
Πολεμοῦσε τὴν τουρκιά,

¹⁶ Διευκρινίζεται ὅτι τόσο στὴ στροφὴ αὐτὴ, ὅσο καὶ σε ὅσες θα ἀκολουθήσουν, ἡ ἔμφαση (υπογράμμιση) εἶναι δική μας, γιὰ νὰ προσεχθοῦν ἰδιαιτέρως τὰ σημεῖα αὐτά, τὰ ὁποῖα κρίνονται ὡς σημαντικά.

¹⁷ (Μονιού 2007, 280)

¹⁸ (Nicol 1992, 88)

Τοῦ στρατάρχη της τὸ δρόμο
Φοβισμένη ἀκολουθᾶ. (στρ. 38)

Οι τρεις αυτές στροφές αναφέρονται στο πρόσωπο του Giovanni Giustiniani Longo, ο οποίος ήταν Γενουάτης στρατιωτικός, ο οποίος βρέθηκε μετά από απόφαση του ιδίου στην Κωνσταντινούπολη ως επικεφαλής ενόπλου τμήματος 700 Γενουατών, προκειμένου να συμβάλει στην απόκρουση των Οθωμανικών στρατευμάτων. Οι ιστορικοί τον περιγράφουν ως μια ιδιαίτερα δυναμική προσωπικότητα, του οποίου η συμβολή στην οργάνωση της Πόλης υπήρξε καθοριστική, ώστε να καταφέρει να αντέξει όσο περισσότερο γινόταν. Η θετική παρουσίασή του ανατρέπεται, όταν η περιγραφή των γεγονότων φθάνει στα τελευταία διαδραματιζόμενα γεγονότα πριν την πτώση. Ο τραυματισμός του (κάποιες πηγές αναφέρουν ότι τραυματίστηκε στο χέρι, χωρίς αυτό να είναι ακριβές, καθώς παρατηρείται ποικιλία ισχυρισμών στις διάφορες πηγές) και η απόφαση του να υποχωρήσει με τα στρατεύματά του ανέτρεψαν τις ισορροπίες και επηρέασαν αρνητικά τη ψυχολογία των αμυνομένων. Την υποχώρηση του, κατά τον Κριτόβουλο, αντιλήφθηκε και ο Μωάμεθ, ο οποίος αναθάρρησε.

Ο Δούκας αναφέρει:

«Καὶ λέγει τῷ βασιλεῖ: «Στῆθι θαρραλέως, ἐγὼ δὲ μέχρι τῆς νηὸς ἐλεύσομαι κάκεῖ ἰατρευθεὶς τάχος ἐπαναστρέψω». [...] Ὁ βασιλεὺς δὲ ἰδὼν τὸν Ἰωάννην ἀναχωρήσαντα ἐδειλίασεν καὶ οἱ μετ' αὐτόν»¹⁹

Ο Κριτόβουλος κάνει επίσης αναφορά:

«Ἐς τὸν ἀγῶνα βάλλεται μὲν Ἰουστίνος καιρίαν βέλει τῶν ἀπὸ μηχανῆς κατὰ τοῦ στέρνου διὰ τοῦ θώρακος διαμπᾶξ καὶ βληθεὶς πίπτει αὐτοῦ καὶ ἀποκομίζεται ἔς τὴν ἰδίαν σκηνὴν κακῶς ἔχων. [...] καίτοι τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου πολλὰ παρακαλοῦντος αὐτοὺς καὶ ὑπεσχημένου μικρὸν παραμεῖναι, ἕως ἂν ὁ πόλεμος λωφήσῃ· οἱ δ' οὐκ ἐδέξαντο, ἀλλ' ἀναλαβόντες τὸν ἡγεμόνα σφῶν ὀπλισμένοι ἐχώρουν ἐπὶ τὰς ὀλκάδας σπουδῆ καὶ δρόμῳ μηδενὸς ἐπιστρεφόμενοι τῶν ἄλλων».²⁰

Αναφορά στο πρόσωπο αυτό γίνεται και από τον Ψευδο-(Σ)Φραντζή:

«Ἰωάννης ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ στρατηγὸς ἐπλήγη τόξου βέλει ἐν τοῖς σκέλεσιν ἐπὶ τὸν δεξιὸν πόδα. [...] καὶ μαθὼν τὸ αἴτιον καὶ τὸν στρατηγὸν αὐτοῦ Ἰουστινιανὸν ἰδὼν φεύγοντα, ἐγγίσας αὐτῷ λέγει: «Ἀδελφέ, τί τοῦτο πεποίηκας; Στρέψον ἐν τῷ διατεταγμένῳ σου τόπῳ. ἢ πληγὴ αὐτῆ ὀλίγον τί ἐστι. Στρέψον, ὅτι τὰ νῦν ἢ πλείων ἀνάγκη ἐστίν. ἢ πόλις εἰς χεῖρας σου ἐστίν, ἵνα λυτρώσῃς, αὐτήν». Πολλὰ δὲ εἰπόντος τοῦ βασιλέως αὐτῷ, οὐδὲν δὲ ἀπεκρίνατο, ἀλλ' ἐν τῷ Γαλατᾶ περάσας αἰσχροῦς ἐκεῖ τελευτᾶ ἐκ τῆς πικρίας καὶ περιφρονήσεως».²¹

Η εκτενής αναφορά του ποιήματος στο πρόσωπο του Ιουστινιανῆ και στις συνέπειες που είχε η υποχώρησή του είναι ίσως η σημαντικότερη ένδειξη ότι ο ποιητής είχε κατά πάσα πιθανότητα γνώση των έργων των Βυζαντινών ιστορικών κατά τη σύνθεση του ποιήματός του. Τα γεγονότα, για τα οποία γίνεται λόγος δεν θα μπορούσαν να έχουν διασωθεί από την προφορική παράδοση, η οποία επικεντρώθηκε αποκλειστικά σχεδόν στο πρόσωπο του αυτοκράτορα. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι ο Ζαλοκώστας, για να γράψει το συγκεκριμένο ποίημα, είχε έρθει σε επαφή με τα έργα των ιστορικών και άντλησε πληροφορίες.

¹⁹ (Μονιού 2007, 94)

²⁰ (Μονιού 2007, 242-244)

²¹ (Μονιού 2007, 350-352)

Η ιδιαιτερότητα του ποιήματος αυτού έγκειται στο τέλος του, όπου ο Ζαλοκώστας απαρνείται την προγενέστερη παράδοση και διαφοροποιείται. Στο ποίημα «Το σπαθί και η κορώννα» παρουσιάζεται ο αυτοκράτορας να πεθαίνει και η παραδοχή αυτή κατατάσσει το ποίημα σε μια ιδιαίτερη κατηγορία, καθώς βασική και συνεχής επιδίωξη των λογοτεχνών ήταν να διατηρήσουν άσβεστη την παράδοση που είχε διαμορφωθεί γύρω από το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Η επιλογή αυτή του Ζαλοκώστα σχετίζεται προφανώς με την επιδίωξή του να στρέψει την προσοχή προς τον Όθωνα, το νέο βασιλιά του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους, τον οποίο συνόδευαν οι ελπίδες του λαού περί υλοποίησης των πόθων τους για επανάκτηση των χαμένων εδαφών.

Γεώργιος Βιζυηνός, «Ο τελευταίος Παλαιολόγος»

Έντονα επηρεασμένο από τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία – το ζύγνημα του βουλγαρικού εθνικισμού - φαίνεται να είναι και το ποίημα του Βιζυηνού, για το οποίο έγινε ήδη λόγος και παραπάνω. Το ποίημα αυτό δεν διαφοροποιείται, όπως το ποίημα του Ζαλοκώστα, αλλά μένει πιστό στην προφορική παράδοση που ήθελε να ξυπνά ο βασιλιάς και να παίρνει το ξίφος του από έναν άγγελο, όταν θα έφτανε η στιγμή να απελευθερωθεί η Κωνσταντινούπολη.

Στοιχεία που μπορούν να συνδέσουν και αυτό το ποίημα με τα έργα των ιστορικών της αλώσεως είναι δυνατό να εντοπιστούν. Στην 8^η στροφή του ποιήματος γίνεται αναφορά στο αίτημα που απηύθυνε ο Μωάμεθ στον Παλαιολόγο να του παραδώσει την Πόλη. Ίδια αναφορά έχει εντοπιστεί και στο ποίημα του Ζαλοκώστα και αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αναφορά στο αίτημα του Μωάμεθ ίσως λειτουργούσε ως κοινός τόπος.

-Δός μου τῆς Πόλης τὰ κλειδιά! τοῦ Κωνσταντίνου κράζει,
καὶ τὸ σπαθί σου δός μου!
-Ἐλα καὶ πάρ' τα! λέγ' αὐτός, τοῦ Τούρκου τοῦ μουχτάτη
Ἐγὼ δὲν δίνω τίποτε! Τίποτ' ἐνόσω βράζει
μία στάλλα γαῖμα ἐντός μου!-

Στη συνέχεια και συγκεκριμένα στη 12^η στροφή του ποιήματος παρατίθεται με μεγάλη ακρίβεια η φράση που είπε ο αυτοκράτορας πάνω στην απελπισία του, τη στιγμή που διαπίστωσε ότι ο αγώνας πλέον ήταν άνισος και ότι πλησίαζε το τέλος:

«Δεν βρίσκεται ένας χριστιανός να παρ' την κεφαλή μου, πριν παν και με σκλαβώσουν;»

Η φράση παραδίδεται στο έργο του Δούκα:

«Οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ;»²²

Επίσης, στην 13^η στροφή, αναφέρεται ότι χτυπήθηκε θανάσιμα από αραπική λεπίδα, δηλαδή από κάποιον Τούρκο, όπως ακριβώς παραδίδουν και οι περισσότεροι ιστορικοί. Θα μπορούσαμε όμως να πάμε ένα βήμα παραπέρα το συλλογισμό αυτό, υποστηρίζοντας ότι ίσως ο Βιζυηνός στηρίχθηκε περισσότερο στη διήγηση του Δούκα, καθώς είναι ο μόνος που αναφέρει, αφηγούμενος τα γεγονότα, ότι ο Παλαιολόγος χτυπήθηκε από κάποιον Τούρκο. Οι υπόλοιποι ιστορικοί αναφέρουν απλά ότι χτυπήθηκε θανάσιμα χωρίς καμία περαιτέρω πληροφορία, αν και θεωρείται δεδομένο ότι ο θάνατός του προήλθε από κάποιον Οθωμανό που μόλις είχε εισέλθει στην Κωνσταντινούπολη.

Μιά τρίχα καὶ τὸν σκότωνεν Ἀράπικη λεπίδα!

²² (Μονιού 2007, 98)

Μὰ δὲν τὸ ἤθελ' ὁ Θεός. Δὲν ἤθελε ν' ἀφίση
τῶν Χριστιανῶν τὸ Γένος
αἰῶνια δίχως βασιλιᾶ κι' ἐλευθεριᾶς ἐλπίδα.
Γι' αὐτὸ προστάζ' ἓν' ἄγγελο νὰ πᾶ νὰ τὸν βοηθήση,
σὰν ἦταν κυκλωμένος.

Τέλος, στην 9^η στροφή με τη φράση «τῶν Φράγκων προδοσίαις» γίνεται ενδεχομένως λόγος, είτε για την καταστροφική για τους Βυζαντινούς υποχώρηση του ἱππότη Ιουστινιάνη, για την οποία ἔχει γίνει ἤδη εκτενής αναφορά, είτε για την ἀρνηση των δυτικών να στείλουν βοήθεια.

Κι' ἐπρόβαλαν τὰ λάβαρα, κι' ἀρχίνησεν ἡ μάχη!
Σαράντα μέραις πολεμοῦν, σαράντα μερονύχτια
χτυπιοῦνται καὶ χτυποῦνε,
οἱ Τοῦρκοι σὰν τὰ κύματα κι' οἱ Χριστιανοὶ σὰν βράχοι.
Κι' οὔτε τῶν Φράγκων προδοσιαίς, οὔτε τῶν φλάρων δίχτυα
τὸν Βασιλέα σειοῦνε.

Ἡ μορφή του αυτοκράτορα, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ τα ποιήματα που τέθηκαν πρὸς μελέτη, θα χαρακτηρίζονταν ὡς ἄκρως ἠρωικὴ καὶ ἐξιδανικευμένη. Εξαιρέται το θάρρος, ἡ γενναϊότητα καὶ ἡ εὐτολμία του νὰ κινδυνέψει, προκειμένου νὰ σώσει τὴ Βασιλεύουσα. Ὁ Ζαλοκώστας στο ποίημά του αναφέρει ὅτι δὲν τρομοκρατεῖται ἀπὸ τίποτα καὶ ὅτι ἔχει ἀνδρεία ἀληθινή, ὅτι εἶναι ἡ λάμψη του γένους καὶ ἄγγελος του Ὑψίστου, ὁ ωραῖος πολεμιστής. Το αἷμα που ἔχυσε χαρακτηρίζεται ὡς πολύτιμο. Αναφορὲς γίνονται καὶ σχετικὰ με τὴν ἐμφάνισή του: ὀλόχρυσά στήθια, ωραία ἀρματωσιά, με διαμάντια στολισμένη καὶ σημεῖα βασιλικά.

Ἐνας μόνος σπᾶ τὰ πλήθη,
Τὰ ἀνεμίζει καὶ διαβαίνει·
Ἐχει ὀλόχρυσά τὰ στήθη,
Ἐχει ὠραῖαν ἀρματωσιά,
Μὲ διαμάντια στολισμένη
Καὶ σημεῖα βασιλικά. (στρ. 17)

Φοβερὸς ὁ τοῦρκος εἶναι
Εἰς τὴν λύσσα του τὴν πρώτη.
Ἡ ψυχὴ σου, Κωνσταντίνε,
Ἐχει ἀνδρίαν ἀληθινή,
Ἐχει μέσα μιὰ θεότη
Ποῦ σοῦ λάμπει εἰς τὴν μορφή. (στρ. 25)

Στὴν ἀρχή, τοῦ κάθε ἀπίστου
Παραλύεται ὁ νοῦς καὶ ἡ κρίση·
Θαρόοῦν ἄγγελο τοῦ Ὑψίστου
Τὸν ὠραῖον πολεμιστή,
Ποῦ κατέβη νὰ ἀφανίσῃ
Ὅ,τι ἐκέρδισαν αὐτοί. (στρ. 50)

Ὁ Βιζυηνὸς στο ποίημά του προβαίνει σε ελάχιστες αναφορὲς στο θάρρος του αυτοκράτορα. Σε μία μόνο στροφή ὁ ποιητὴς καταφέρνει νὰ δώσει καὶ τις δύο ψυχογραφικὲς ὀψεις καὶ μεταπτώσεις του αυτοκράτορα τις δύσκολες ἐκεῖνες στιγμὲς τῆς μάχης. Ἡ στροφή αὐτὴ εἶναι ἡ 12^η του ποιήματος· οἱ πρώτοι τρεῖς στίχοι τον παρουσιάζουν ὡς ἀτρόμητο καὶ δυνατό, καθὼς πολεμᾷ μόνος ἀπέναντι στο πολυἀριθμο στράτευμα των ἐχθρῶν, ἐνῶ οἱ ἐπόμενοι τρεῖς στίχοι τον παρουσιάζουν νὰ ἔχει χάσει τὸ θάρρος του καὶ νὰ παρακαλᾷ κάποιον στρατιώτη νὰ

τον σκοτώσει, για να γλιτώσει. Προκύπτει, επομένως, ότι η στάση που τήρησαν οι ποιητές απέναντι στην μορφή του αυτοκράτορα ήταν ποικίλη και παρουσίαζε διάφορες εκφάνσεις, ανάλογα με τον σκοπό του κάθε λογοτέχνη.

Ὅσο τὸν ζώνουν τὰ σκυλιά, τόσο χτυπᾶ καὶ σφάζει,
σὰν πληγωμένος λέοντας, σὰν τίγρη τῆς ἐρήμου,
ποὺ τὰ παιδιά της σκώσουν.
Μὰ κεῖ τοῦ πέφτει τ' ἄλογο! Καὶ πέφτ' αὐτὸς καὶ κρᾶζει.
-Δὲν βρίσκειτ' ἕνας Χριστιανὸς νὰ πάρ' τὴν κεφαλὴ μου,
πρὶν πᾶν καὶ μὲ σκλαβώσουν;-

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν βάσιμες πιθανότητες να υπήρξαν τα έργα των τεσσάρων ιστορικών και του Ψευδο-(Σ)Φραντζή, άμεση πηγή πληροφόρησης για τους δύο ποιητές και κατ' επέκταση για όσους άλλους θέλησαν να ασχοληθούν με τα γεγονότα της Άλωσης. Θα ήταν ίσως δυνατό να αποκλειστούν τόσο το έργο του Κριτόβουλου, όσο και του Χαλκοκονδύλη, για τον λόγο ότι τα έργα που συνέγραψαν ήταν ευνοϊκά διακείμενα προς τον Μωάμεθ και τους Οθωμανούς. Σε κάποια έργα, όπως είναι το ποίημα «Θεόφιλος Παλαιολόγος» του Κ. Π. Καβάφη, είναι ευκολότερο να εντοπιστεί η πηγή του ποιητή, η οποία στην περίπτωση αυτή είναι το έργο του Ψευδο-(Σ)Φραντζή.

Αν και θεωρείται απίθανο να υπήρξαν τουρκικές και δυτικές μαρτυρίες πηγή πληροφόρησης των νεοελλήνων λογοτεχνών για τα γεγονότα της Άλωσης, εντούτοις δεν είναι δυνατό να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αυτό. Αναφορά στην παράκληση του Παλαιολόγου να τον σκοτώσει κάποιος, ώστε να γλιτώσει, καταγράφει στο έργο του και ο Nicolò Barbaro. Ωστόσο, σύμφωνα με τη δική μας εκτίμηση, πιθανώς υπήρξαν τα έργα των Βυζαντινών ιστορικών, Δούκα και (Σ)Φραντζή ανάγνωσμα και πηγή πληροφόρησης, εφόσον δεν ήταν δυνατό Έλληνες συγγραφείς, οι οποίοι αποφάσισαν να ασχοληθούν με το Βυζάντιο και να γράψουν για τον τελευταίο Παλαιολόγο, κυρίως στα χρόνια μετά το 1850, να έμειναν ανεπηρέαστοι από την προσπάθεια του Παπαρρηγόπουλου να προβάλει το Βυζάντιο και το μεγαλείο της αυτοκρατορίας. Εξάλλου, οι προερχόμενες από άλλα έθνη πηγές ήταν κατά κύριο λόγο αρνητικά διακείμενες απέναντι στον αυτοκράτορα, κάνοντας υποτιμητικές αναφορές στο πρόσωπό του και για τον λόγο αυτό δεν φαίνεται ότι μπορούσαν να εξυπηρετήσουν τους πολιτικούς και ιδεολογικούς στόχους των νεοελλήνων λογοτεχνών, οι οποίοι είχαν πρόθεση να τον εξυμνήσουν. Οι αφηγήσεις των βυζαντινών ιστορικών χαρακτηρίζονται από ακρίβεια και παραστατικότητα. Την ίδια στιγμή, η έντονη γλαφυρότητα των περιγραφών και η λεπτομερειακή παρουσίαση των γεγονότων μπορούσε να δώσει στους λογοτέχνες όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για τη σύνθεση των ποιημάτων τους. Επομένως, κρίνεται ότι δεν υπήρχε κανένας λόγος να στραφούν προς ξένες πηγές, προκειμένου να αντλήσουν υλικό για τα ποιήματά τους.

Από τη μελέτη των ποιημάτων προκύπτει ότι το ενδιαφέρον των λογοτεχνών επικεντρώθηκε σε έναν συγκεκριμένο θρύλο, αν και πλάστηκαν γύρω από το πρόσωπο του αυτοκράτορα πολυάριθμοι θρύλοι· δημιουργήθηκαν μάλιστα ακόμη και παραδόσεις, οι οποίες παρουσίαζαν τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ως υπαίτιο για την Άλωση, θεωρώντας ότι η μοίρα του ήταν δυσσώβη ήδη από την στιγμή που χρίστηκε δεσπότης του Μυστρά και ότι η δεισιδαιμονία αυτή τον ακολουθούσε, ακόμη και όταν έγινε αυτοκράτορας. Χαρακτηριστική είναι η ρήση που έχει διασωθεί και επώθηκε για τον αυτοκράτορα αμέσως μετά την άλωση: « Η Πόλη ιδρύθηκε από τον Κωνσταντίνο, γιο της Ελένης και τώρα κατά

τραγική σύμπτωση χάθηκε από έναν άλλο Κωνσταντίνο, γιο της Ελένης». Προτιμήθηκε όμως από τους ποιητές του 19^{ου} αι. ο θρύλος του «μαρμαρωμένου βασιλιά», καθώς τους έδινε τη δυνατότητα να περάσουν στους αναγνώστες τους το μήνυμα της εθνικής ελπίδας και αισιοδοξίας που τόσο είχαν ανάγκη.

Βιβλιογραφία

- Βαρελάς, Λάμπρος: «Ο μεγαλοϊδεάτης Βιζυηνός». *Νέα Εστία* 1830 (2010): 196-219.
- Δημαράς, Κ. Θ.: «"Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας" (Σχεδιάσμα φιλολογικό)», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμής 1982.
- Ζώρας, Γεώργιος: *Περί την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως*, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών 1959.
- Μονιού, Δήμητρα: *Μνήμες Αλώσεως. Κωνσταντινούπολη 1453*, Αφοί Κυριακίδη 2007.
- Nicol, Donald: *The immortal emperor. The life and the legend of Constantine Palaiologos, last emperor of Romans*, Cambridge University Press 1992.
- Πολίτης, Αλέξης: «Τηγανίζοντας ψάρια στο Μπαλουκλί. Διερεύνηση ενός θρύλου». Στο: Κούση Μαρία (Επιμ.), *Εξουσία και Κοινωνία. Δωρήματα στον Κωνσταντίνο Τσουκαλά*, Αθήνα 2010: 393-406.